

REGINA KOŽENIAUSKIENĖ

Sąmojo užkulas Kražių jėzuitų epigramose

ANOTACIJA. *Juvenes ridentes* – taip galima apibūdinti XVII a. Kražių jėzuitų kolegijos jaunuolius, baigiamojo retorikos klasės darbo autorius. Šiame straipsnyje kalbama apie vieną iš jų atliktų užduočių – epigramas. Aštuoni autoriai, lenkiškai ir lotyniškai parašę 112 epigramų, savo kūrinius vadina *uczciwe żarty*, t. y. pagarbiais pašmaikštavimais, arba metaforiškai – užkulu, kuriuo jie tikisi paskaninti sausus pasninko valgius. Kražių jėzuitai neabejotinai tęsia vadinamąją marciališkąją epigramų kūrimo tradiciją. Didelę įtaką jiems darė ir naujesnių laikų vietiniai garsūs Lenkijos bei Lietuvos poetai: Motiejus Kazimieras Sarbievijus bei jo koncepto teorija, neatremiamu praktiniu pavyzdžiu buvo „lenkų poezijos širdies“ Jano Kochanowskio epigramos (*Fraszki*).

Epigramos žanras neturi griežtai apibrėžtos tik jam būdingos autonomijos. Toje mažiausioje ir vienoje sunkiausių retorikos formų atsispindi platus bendrosios retorikos teorijos laukas, įvairių iškalbos rūšių, pagrindinių jos funkcijų, gausybės retorinių figūrų ir argumentavimo būdų bei eilėdaros schemų panaudojimas.

Kaip matyti iš jėzuitų studentų epigramų turinio, neaprepiama temų įvairovė apima daugybę netikėčiausių kasdienių situacijų. Intelektinio papokštavimo kūrimo priemonių galimybės retorikoje gana plačios. Studentai geba šmaikščiai pasinaudoti kalambūru, dviprasmybe, ydinguoju ratu, bumerangu, argumento krypties pakeitimo būdu, pažaisti tiesiogine ir netiesiogine pasakymo reikšme. Epigramos atlieka visas pagrindines retorikos teorijoje minimas funkcijas. Gabiausi jų autoriai moka įtikinti (*persuadere*), daryti estetinį poveikį, pradžiuginti, teikti pasigėrėjimą (*delectare*), nustebinti (*admirare*). Itin įsimena lakoniškos epigramos, kurių užsklanda moraliai pamoko (*docere*) šmaikščia ir sklandžia autorine sentencija.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: epigrama; trumpumas; konceptas; sąmojis ir šmaikštumas; ekspozicija; konkluzija; akuminas; dviprasmybė, bumerangas; retorinės figūros; retorinės funkcijos.

ĮVADAS

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti XVII a. Kražių jėzuitų kolegijos studentų¹ praktikos darbą – baigiamojo retorikos kurso epigramas, aptarti, iš kokių retorinių ingredientų buvo gaminamas aštrus sąmojo užkulas, o galutinis tikslas – parodyti, kaip šioje mažiausioje retorikos formoje atsispindi platus retorikos teorijos laukas, įvairių iškalbos rūšių, pagrindinių jos funkcijų, įvairiausių argumentavimo būdų išmanymas, be kurio neįsivaizduojamas epigramų kūrimas. LDK jėzuitų kolegijų epigramų teorijos – specifikos, šaltinių, definicijų, tipų, rūšių, struktūros – pamatai jau padėti naujųjų šio žanro tyrėjų², tačiau iki šiolei vyksta diskusijos ir netgi polemika dėl epigramos sampratos ir apibrėžimo. Eglės Patiejūnienės pastebėjimu, jau XVI–XVII a. LDK spausdintinėje literatūroje beveik neegzistuoja „grynoji“, universaliąsias tiesas konceptualiai ar satyriškai atspindinti epigrama³. Senosios lenkų literatūros tyrėjas Jarosław Nowaszczukas, 2013 m. išleidęs solidžią knygą⁴ apie jėzuitų epigramas, kaip visų glausčiausią (*omnium brevissimum*) ir drauge sunkiausią (*difficillimum*) žanrą, jo ilgaamžes šaknis, gyvybingumą, populiarumą XVII a., vadinamame „jėzuitų amžiumi“ („wiekiem jezuitów“), 2019 m. straipsnyje tęsia mintį, jog klausimas apie epigramas vis dar atviras, neįmanoma nustatyti tikslų ribų tarp žanrų, „visi žanro teoretikai sutinka, jog epigrama neturi tik sau būdingos medžiagos, ritmikos nei raiškos būdų“⁵.

¹ Apie Kražių studentus jėzuitus, epigramų kūrėjus, ir jų profesorių Petrą Puziną žr. Darius Antanavičius, „1695 m. Kražių rankraščio autorių biogramos“, in: *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 29–38.

² Apie epigramos dėstymo LDK jėzuitų kolegijose specifika žr. Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstymo modelis XVII–XVIII amžiaus LDK jėzuitų kolegijose“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 213–224; apie senosios Lietuvos proginės literatūros teorinius šaltinius, žanrus, iš jų ir epigramas žr. Asta Vaškelenė, *XVIII amžiaus Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra: genologiniai aspektai*, daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 59–65; konkrečiai apie jėzuitų epigramų teoriją žr. Jarosław Nowaszczuk, *Difficillimum poematis genus: jezuicka teoria epigramatu*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013.

³ Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: Mąžosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 36.

⁴ Jarosław Nowaszczuk, *op. cit.*

⁵ Orig.: „Wszyscy teoretycy gatunku są zgodni, że epigramat nie ma właściwej sobie materii, rytmizacji ani sposobów wyrazu.“ Citata iš: Jarosław Nowaszczuk, „Epigramat – kontrowersje genologiczne“, in: *Teksty drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2019, Nr. 2.

Taigi esant pakankamai medžiagos ir siekiant konkretaus užsibrėžto tikslo, straipsnyje nesiplečiama ir mažai dėmesio skiriama epigramos teorijai, beveik neaptariama ir eilėdara. Pasakytina tik tiek, kad lenkiškai rašę autoriai, kaip tais laikais įprasta, pamėgę populiariusius aleksandriną (7+6) – trylikaskiemėnę eilutę, arba hendekasilabą, t. y. vienuolikaskiemėnę eilutę (5+6) ir moteriškuosius ištisinius (AA BB CC) gretutinio eiliavimo rimus, o lotyniškai rašę eleginiu distichu, sudarytu iš hegzametro ir pentametro eilučių kaitos. Dėl to ir vienas iš pagrindinių epigramų autorių kreipimesi į „Nemalonųjų skaitytoją“, iš anksto nujausdamas galimus zoilų priekaištus už monotoniškus metrus, taria:

Dėl rimų ištisinių tie, kas nemalonūs
(nepyksiu aš dėl to), nutrenks eiles į šoną,
ištare: „Dinkit sau su savo tom dešrelėm.“

Iš 112 tik dviejų kūrinų – lenkiško „Apie vežiką“ („O furmanie“, nr. 6) ir lotyniško be pavadinimo (nr. 96) – autoriai išsiskyrė pasinaudoję kitokia grafine dviejų dalių sistema su ryškiai pabrėžta cezūra per vidurį. Lenkiškoje epigramoje „Apie vežiką“ kirtis pirmajame abiejų tarsi dvynių aštuoneilių (8+8) skiemenyje ir tikslūs vidiniai moteriški rimai tekstą daro gana įsakmų, sustiprina barimosi, plūdimosi įspūdį:

„Asile tu lėtapėdi,   ėsti neduosiu, daug ėdi:
ėdžio daugiau tau sutilpo,   nei vežimu man uždirbai“...

„Ośle leniwego kroku,   nie bėdęc dawał obroku:
więcej mi zjesz niż na tobie –   moją furmanką zarobie“...

Lotyniškos epigramos (nr. 96) grafinė schema toniniu principu šiek tiek imituoja eleginio disticho antrąją eilutę taip pat su itin pabrėžta (tarsi pailginta) cezūra per vidurį, toks (8+8) metras suteikia pasakojimo su įterptu dialogu pobūdį:

Ąsotį vyno Vyngėrys   ilgam norėjo išlaikyt
ir štapu, herbu, užraktais,   daugybe velkių ir ženklų
sutvirtino, kad būt saugiau   jį nuo vagių apgint klastos...

Bacchi cadum Bacchuvius   longae senectae condidit
suique signo stemmatis   et plurimis repagulis...

Apie metrinės schemas tiek. Daugiausia bus kalbama parodant, kaip toje mažiausioje retorikos formoje atsispindi bendrosios retorikos teorija ir kaip toji retorikos teorija įgyvendinama praktiškai. Tai turėtų būti nauja ir aktualu, nes šios epigramos yra neseniai išverstos, bet dar nepublikuotos, iki šiolei netyrinėtos.

Kražių kolegijos jaunuolių jėzuitų laida turėjo gabų ir reiklų retorikos ir poetikos profesorių Petrą Puziną (Piotr Puzyna, 1662–1717), be kitų poezijos ir iškalbos žanrų, mokiusį juos kurti šmaikščias epigramas. Ir iš tiesų metinis epigramų derlius stebina aštuonių autorių, 17–21 metų jaunuolių, į Jėzaus Draugiją įstojusių 1692 m. Vilniuje ir 1694–1695 m. studijavusių retoriką Kražiuose, iškalba, proto brandumu, tarsi iš gausybės rago besiliejanti išmone ir erudicija. Studentai buvo mokomi iš retorikos ir poetikos teoretikų veikalų⁶ ir iš praktikų – epigramų rašymo meistrų – interpretuoti, imituoti⁷ geriausių jų tekstus ir atsispyrus nuo jų patiems sumanyti kažką savita – dar negirdėta, nauja, netikėta. Tarp tų pačių kolegijos sienų buvo gyvas ir svarus čia, Kražiuose, kadaise dėsiusio Sarbievijaus balsas. „Akivaizdu, kad iš tuometinių autorių dažniausiai cituojamos Sarbievijaus epigramos, iš kurių mokiniai buvo skatinami mokytis stiliaus, poetinės išraiškos būdų, lavinti estetinių skonį, suvokti Šventojo Rašto tekstų interpretavimo galimybes.“⁸ Jo rankraštinė „De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis“⁹

⁶ Mokėsi iš Skaligerio, Pontano, Posevino, Masenijaus veikalų. Apie tai žr. Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstyimo modelis...“, p. 213.

⁷ Imitacijai (*mimesis*), kaip pamatinei XVII a. retorikos teorijos problemai, daug dėmesio skyrė Eugenija Ulčinitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984, p. 144–156; taip pat apie imitaciją kaip pagrindinę retorikos teorijos sąvoką žr. Jerzy Ziomek, *Retoryka opisowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990, p. 23.

⁸ Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstyimo modelis...“, p. 240.

⁹ Liet.: „Apie aštrų ir šmaikštų stilių, arba Seneka ir Marcialis“. Žr. Maciej Kazimierz Sarbiewski, „De acuto et arguto liber unicus sive Seneca et Martialis“, in: *Wykłady Poetyki (Praecepta poetica)*, przełożył i opracował Stanisław Skimina, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1958, p. 1–41.

mintys plito konspektais, nuorašais po LDK ir Lenkijos edukacines įstaigas. Aiškią nuorodą į šią knygą regime 11 ir 47 numeriais pažymėtose epigramose, tiesiogiai cituojančiose Senekos išmintį ir Marcialio sąmojų. Be to, dažnos epigramos sąmojo aštrumas (*acumen*) kuriamas koncepto¹⁰ principu, Sarbievijaus aprašytų darnos ir nedarnos, arba priešybių, pagrindu, kai iš susidariusio akivaizdaus prieštaravimo netikėtai išgirstame dermę arba, atvirkščiai, iš dermės – nedermę.

Be Sarbievijaus, Kražių auklėtiniams darė įtaką ir kiti Lenkijos bei Lietuvos epigramų kūrėjai. Pirmiausia tiesiogiai „lenkų poezijos širdimi“ vadinamas Janas Kochanowski (1530–1584), kurio ryšiai su Lietuva buvo gana glaudūs, jo šmaikščiosios *Fraszki* (1584), neperžengiančios *uczciwe żarty*, t. y. pagarbių pašmaikštavimų, ribų, galėjo būti praktinis epigramų rašymo kelrodis. Kochanowski yra parašęs savo epigramoms dedikaciją „Do fraszek“, kurioje, prašydamas Fortūnos palankumo, nusako tokio žanro esmę ir tarsi nurodo gaires kitiems, ateityje rašysiantiesiems: jos turi būti žavios, padorios, garbingos (nepaperkamos) ir gebančios saugoti paslaptį:

Nepaperkamos mano epigramos žavios,
jums patikėjau paslaptis visas aš savo.¹¹

Autorius, nuolat alegoriškai juokaudamas, netgi sulygina slaptą epigramos mintį su klaidžiu Labirintu, iš kurio nerastų kelio jokia Ariadnė su jokiais stebuklingu siūlų kamuoliais (*Skąd żadna Aryjadna, żadne kłębki tylne / Wywieść go móc nie będą*). Pačioje dedikacijos pabaigoje epigramos meistras sako, kad niekas te nė nemėgina jo paslaptis atskleisti, nes ir jis pats, prisistatęs *ciesta* (dailide, perk. reikšme – poetu), dažnai negalįs rasti kelio pro vartus.

¹⁰ Koncepto terminu mokslinėje literatūroje įprasta vadinti *concors discordia seu discors concordia* (dermės nedermę arba nederinės dermę). Plačiau apie koncepto sampratą jėzuitų amžiuje žr. Eugenija Ulčinaitė, „Koncepto teorija XVII a. retorikos mokslė“, in: *Literatūra*, 1992, t. 34 (3), p. 13–20.

¹¹ Orig.: „Fraszki nieprzeplacone, wdzięczne fraszki moje, / W które ja wszytki kładę tajemnice swoje.“

Čia ir kitur žr. Jan Kochanowski, *Dzieła wszystkie*, t. 1–2, opracował Julian Krzyżanowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967; naudotasi ir naujausio epigramų leidimo kopijomis: Jan Kochanowski, *Fraszki*, opracował Janusz Pelc, Wrocław [i inn.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 2008.

Vienoje epigramoje Kochanowskis sielvartauja dėl savojo krašto miškų naikinimo, todėl ironizuoja: esą lenko vardas (*polak*) kilęs iš žodžio *pole* (laukas, plyna vieta):

Vančosais miškus verskit ar pelenu grynu,
juk lenkas, girdim, kilęs tai iš „lauko“ plyno.¹²

O visas šmaikštumo krūvis, kaip ir turi būti, tenka užsklandai – paskutinei epigramos eilutei. Ironiška mintis būtų tokia: esą kirskit, broleliai lenkai, iš peties miškus, paleiskit juos dūmais, „Tik nežinia, kur bėgsit slėptis, jei jus vysis?“ (orig.: *Rad zoczę gdy was poprą, kędy się skryjecie?*).

Dar vienos Kochanowskio epigramos „Apie daktarą ispaną“ pabaiga *concors discordia* principu:

Taip nuo vienos atėjo devintoji,
dejavo daktaras, kad jam – paskutinioji:
„Kodėl man toks baidus likimas skirtas –
atsiguliu blaivus, o atsikelsiu girtas.“¹³

Prie glaustų ir iš tiesų žavių Kochanowskio epigramų dar grįšime. Nekelia abejonių, kad sparnuoto dailidės epigramos turėjo kristi į atmintį, žavėti ir mokyti kražiškius jėzuitus.

Pagalčiau savas praktinis pavyzdys kražiškiams galėjo būti gausios XVII a. Mažojoje Lietuvoje leistų lietuviškų knygų autorių dedikacinės epigramos, ypač šmaikščios invoktyvinės, tarkim, Jono Rėzos aštuoneilis „Ad Momum“ (1625), Vilhelmo Martinio ketureilis „Ad Momum“ (1666)¹⁴. Tuo labiau kad iš aptariamų grupės jėzuitų du buvo kilę iš Mažosios Lietuvos, rašę tik lotyniškai (peršasi prielaida, kad vokiško krašto jaunuoliams kurti epigramų tekstus lenkų kalba būtų buvę per sunku).

¹² Orig.: „Palcie lasy na popiół, rąbcie na wańczosy, / Polak od pola rzeczon pospolite głosy.“

¹³ Citata iš: Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 96.

¹⁴ Žr. Regina Koženiauskiene, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 278; 390.

Iš 112 epigramų (trys pirmosios dedikacijos skirtos skaitytojui, jos be numerių, o 109 numeruotos¹⁵) didesnioji dalis – 88 kūriniai – lenkiški, 24 – lotyniški. Lenkiškų epigramų sąmojis suprantamas įvairiems skaitytojų sluoksniams. Tik vienoje kitoje pasitelkti plačiai žinomi Antikos vardai. O lotyniškų epigramų prasminis gylis dažnai priklauso nuo gebėjimo pažinti Antikos mitologiją, platesnį istorinį, kultūrinį ir literatūrinį kontekstą, aliuzijas, simbolius, veikėjų vardų etimologiją, ženklus, emblemas, taigi sąmojo suvokimas neįmanomas be abipusės interakcijos, lygiavertės, erudicinės, siejančios vienodo išsilavinimo adresatą ir adresantą.

Kaip matyti iš epigramų turinio, jų temų įvairovė apima daugybę gyvenimiškų situacijų, pasakojama apie įvairiausių visuomenės sluoksnių žmones: nuo studento, vienuolio, kunigo iki prekeivio ar prekeivės, arklius pardavinėjančio čigono, kareivio, nuo pono iki tarno, nuo gydytojo iki lignonio, nuo vaiko iki senelio. Aprašomi nuotykiškas ar įvykiškas, kasdienė situacija, perteikiami paprasti buitiniai pokalbiai, pasišnekėjimai. Autoriai parodo, kad saikingam papokštavimui tinka visa teminė retorinių žanrų amplitudė – visos iškalbos rūšys, visos žmogaus gyvenimo sritys, neišskiriant nė šventų dalykų – religijos temos, mirties, laidotuvių, susijusių su tragiškais dalykais, su mirusiojo pagerbimu, rodos, visiškai nederančių ironijai, humorui ar sąmoju, atėjusiems iš priešingo tragedijai žanro – komedijos, ir vis dėlto, kaip matysime, tinkamų konceptui išgauti.

Epigrama, tapusi „Baroko epochos emblema“¹⁶, vienodai tiko ir dorovinių vertybių pagyrimui (rimtų, proginių, šventinių, iškilmingų epigramų rūšiai¹⁷), ir kritikai, papeikimui. Tarp pristatomų epigramų nėra šventiškų, iškilmingai rimtų, visos jos daugiau ar mažiau komiškos ar ironiškos, nes tokia buvusi profesoriaus užduotis, toks ir išsikeltas autorių tikslas: kurti, jų pačių žodžiais, pokštus, žaisliukus, mažmožius, *uczciwe żarty*, t. y. pagarbius pajuokavimus, pašmaikštavimus, arba metaforiškai – pagaminti užkulą pasninko valgiams, iš kurių minimi žirniai su kopūstais, t. y. pajvairinti prėską ikivelykinį gavėnios laiką, per kurį ir buvo rašomi šie kūriniai. Užkulas čia būtų tokio pobūdžio epigramoms būtino

¹⁵ Straipsnyje nurodomi epigramų numeriai atitinka žymėtus rankraščio originale.

¹⁶ Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 137.

¹⁷ Plačiau apie epigramų rūšis žr. Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstymo modelis...“, p. 227–232. Taip pat apie invoktyvines epigramas, skirtas Momui arba Zoilui, žr. Regina Koženiausienė, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 45–48.

akumino, arba skonio aštrumo¹⁸, tarsi kokio pagardo su prieskoniais sinonimas ir meninio sausumo, bukumo, lėkštumo, banalumo antonimas.

Aptariamieji papokštavimai skirti ir didelėms ydoms (girtavimui, vagystei, plėšikavimui, gobšumui, melavimui, apgavystei, gyrimuisi, pasipūtumui, pataikavimui) pašiepti, ir mažesnėms silpnybėms, nedideliems trūkumams, kai broliškai pasijuokiama iš, tarkim, išdykėliško studentų šėliojimo, iš vaikiškai naivaus mąstymo ar iš neįtikėtinai keistų klausimų, pareikštų nuomonių, net absurdiškų pasvarstymų bei patarimų, nesusišnekėjimų dėl dviprasmybių dialoguose. Kražių studentai ydoms pašiepti renkasi ironiją, tiesa, santūrią, ne pagiežingą, ne Zoilo, o silpnybėms – šviesų humorą, subtilų papokštavimą. Abiem atvejais skaitytojas nuteikiamas linksmai: jis turėtų ironiškai nusišypsoti, o kartais geraširdiškai nusijuokti ar net nusikvatoti. Pats Marcialis tokias epigramas pavadintų „nekenksmingais juokeliais, eilėmis išdykėlėmis“¹⁹.

TRUMPUMAS – BŪTINOJI EPIGRAMŲ SĄLYGA

„[E]pigrama tebūnie [tokio dydžio], kad ją aprėptume tarsi vienu akies žvilgsniu, idant lengvai išryškėtų jos prigimtis ir grožis, labiausiai pasireiškiantis šmaikštumu.“²⁰

Trumpumas, glaustumas (*brevitas*) – vienas svarbiausių epigramos reikalavimų ir pagrindinė savybė, teorijoje įvardijama kartu su graikštumu (*venustas*) ir šmaikštumu (*argutia*)²¹. Iš visų iškalbos žanrų epigramos struktūra pati glausčiausia: ją galima nusakyti tik dviem komponentais. Pirma – tai kokio nors žmogaus aprašymas arba poelgio ar įvykio, nutikimo, situacijos nusakymas, išdėstymas (*expositio*²²), antra – pabaiga (*conclusio*, arba *clausula*), pastaroji visada stipresnė, svaresnė dalis. Abi kompozicijos dalys kartais sėkmingai

¹⁸ Plg. su Sarbievijaus formuluotėmis, pateiktomis „De acuto et arguto...“.

¹⁹ Marcus Valerius Martialis, *Epigramos*, vertė Aleksandra Teresė Veličkienė, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 14.

²⁰ Citata iš Jakobo Masenijaus veikalo. Žr. Asta Vaškeliene, *XVIII amžiaus Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra: genologiniai aspektai*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2012, p. 61.

²¹ Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstymo modelis...“ p. 225.

²² *Expositio*, arba išdėstymas – pavadinimas labai apibendrintas, išdėstymą studentų epigramose kartais atstoja pasakojimas, kartais aprašymas arba charakterizavimas, dialogas, samprotavimas, vaizdinga ir išmintinga sentencija.

telpa ir į dvi eilutes (pati trumpiausia epigrama). *Brevitas* turi aiškias ribas. Glausta „epigrama negali būti ilgesnė nei penki distichai“²³, t. y. 10 eilučių. Iš aptariamųjų 112 epigramų tik kelios peržengia šią ribą, iš tiesų dominuoja glaustos. Antra vertus, ne tik eilučių skaičius rodo pageidaujamą glaustumą:

Eilės neilgos tada, jei iš jų nepašalinsi nieko,
nagi, o tavo, žmogau, netgi dveiliai ilgi!²⁴

Taigi, Marcialio įspėjimu, trumpa epigrama – nebūtinai vykusi. Kuo trumpesnė, kuo glaustesnė epigrama, tuo daugiau autoriaus išminties, išradingumo, kūrybinių pastangų, susitelkimo ir išmonės reikalauja. Juk aiškiai nusakyti situaciją, viena ar dviem eilutėm aprašyti, nupasakoti, pateikti įvykio ar nuotykių esmę, o pabaigoje išskelti sąmojo kibirkštį, išjudinti skaitytoją, iškrėsti jam pokštą, sklandžiai sueiliuoti netikėtą ir pamokomą mintį – pati sunkiausia užduotis (dėl to epigrama ir vadinama *difficillimum genus*).

Čia vėl tiktų grįžti prie virtuoziško Kochanowskio talento kalbėti glaustai ir sąmojingai. „Šventajam tėvui“ skirtame dveilyje rasime tobulai epigramai būdingas savybes. Autorius žaidžia dviprasmybėmis, kurias itin pamėgę Kražių jėzuitai:

Šventu tave vadint man gėda, tėvu – tinka,
kai sūnus matau tavo, kunige šlovingas.²⁵

Kochanowskio epigramos apie gydytojus dažnai užsklendžiamos *discors concordia* principu. Štai kad ir tokia dviejų eilučių epigrama „Baltazarui“:

Nekeista, Baltazarai, kad galva skaust ima,
sėdėjai juk prie kvailo daktaro šalimais.²⁶

Dar pora tokio pobūdžio Kochanowskio dveilių, vienas iš jų „Jaunystei“ (ypač tinka Kražių studentams!), kitas – „Senatvei“:

²³ Živilė Nedzinskaitė, „Epigramos dėstymo modelis...“, p. 219.

²⁴ Marcus Valerius Martialis, *op. cit.*, p. 62 (77 epigrama Koskonijui).

²⁵ Orig.: „Na šviętego ojca Švięty m cię zwać nie mogę, Ojcem się nie wstydżę, / Kiedy, wielki kapłanie, syny twoje widżę.“

²⁶ Orig.: „Nie dziw, żeć głowa, Baltazarze, chora, / Siedziałeś wedle głupiego doktora.“

Gal net pavasarį iš metų tie išbruktų,
kurie tikrai norėtų, kad jauni nedūktų.

Senatve, trokštame visi tavęs sulaukti,
kai ateini, vargšele, bjauriai vejam lauk juk.

Turėdami tokių gerų praktinių pavyzdžių ir puikų retorikos profesorių, Kražių studentai susidoroja ir su sunkiausia užduotimi, jų sukurtos trumpos epigramos – išradingos, smagios, įsimenamos. Štai dviejų eilučių 10 epigrama „Neišlaikančiam žodžio“ (tokiu pavadinimu yra ne kelios Kochanowskio epigramos), skirta tuščiai liežuvio malančiam plevėσαι:

„Neišlaikai tu žodžio“, – aišku, ko taip sako:
iš tuščio tau į kiaurą žodžių marios teka.

Arba 11 ketureilė epigrama pradedama rimtu filosofo Senekos epigrafu: „Niekada niekas iš mirtingųjų nuo kapo nenuklydo“ ir... netikėtai smagiai ta išmintis patvirtinama:

Nuo kapo nenuklysta niekas. Jo neranda
girtuoklis, griuvęs smuklėj, nusilaužęs sprandą.
Bet vis dėlto pataiko: randa kapo vietą –
po statine. Kur būtų jam smagiau gulėti?

Trumpu kūrinėliu sukuriama komiška situacija: tikra taiki nesantaika, iš paties gyvenimo, kupino prieštaravimų, iš oksimorono *smagi mirtis* atsiradęs epigramai derantis aštrumas – akuminas (*acumen*).

Dievobaimingas keturių eilučių pranešimas apie giminaičio mirtį dialoginėje 32 epigramoje tampa komiškas. Komiška, žinoma, ne pati mirtis, o adresato nusistebėjimas, naivus sutrikimas dviejų eilučių pabaigoje:

Vienam pranešus žinią: „Giminaitis mirė.“
„Gink Dieve! Žmogus geras, patikimas vyras.“
„Aš niekaip netikiu, – tasai sutriko aiškiai, –
man jis nepranešė, nors rašė dažnai laiškus.“

Pranešimas apie mirtį skamba rimtai, liūdnei, bet tas rimumas pabaigoje susigrumia su komizmu, konkluzijoje iš netikėto pasakymo gimsta efektingas sąmojis, aiškiai pergalėjęs tragišką gaidą.

INTELEKTINIS SĄMOJIS IR ŠMAIKŠTUMAS

Nors šmaikštumas (*argutia*)²⁷, apimantis žodžio ar posakio taiklumą, raiškumą, grakštumą, gyvumą, retorikos teoretikų vadinamas epigramų siela ir kitomis metaforomis, vis dėlto pirmiau ir aukščiau jo iškyla intelektualinis sąmojis (*acumen, sales*), t. y. kūrėjo sumanumas, nuovoka, proto aštrumas, išradingumas, pagaliau talentas (*ingenium*), ir tik susijungę jie tampa stiprūs, teikia gyvybės kūriniui.

Kražių studentų epigramose nėra vulgaraus, seksualinio sąmojo, kurio „turingas“ Marcialis, nesišaipoma iš fizinių asmens trūkumų, kilmės, tautybės, kitos lyties, todėl tie pašmaikštavimai pačių autorių ir pavadinti garbingais, arba dorais. Užtat links miesiems jėzuitams netrūksta saviironijos, jie drąsiai pasišaiपो ir iš savęs, ir iš savo bendraamžių, ir iš savo vienuolijos vyresnių brolių. Štai kad ir 40 epigrame netiesiogiai, per dviprasmybę studentai palyginami su asilais:

Studentai vaikštinėja, valstietis tą kartą
vedžioja asilą, o tas tik bliauna, spardos.
Valstiečio šie ir klausia: „Ko jis taip spyriojas?“
Šis šypsos: „Džiaugiasi, išvydęs savo brolius.“

Pasirodo, sąmojinga gali būti ir užuojauta (ketureilė 15 epigrama), ypač jei ji reiškia ir formuluojama tokiu rūpestingu, kupinu atjautos, sumišusios su keistoku priekaištu, klausimu. Šio skaitytojas net negalėjo tikėtis konkluzijoje:

„Ko šlubčioji, Migoni?“ – „Vinim aštria koją
užlipęs per miegus stipriai susižalojau.
Dėl tos nelaimės tu atjauski, mano broli.“
„Tik sveik: bet kam nusiauti nakčiai sugalvojai?“

²⁷ Plačiau apie aštraus stiliaus reikalavimus, šmaikštumo sąvokos sinonimus, formuluotes Sarbievijaus traktate „De acuto et arguto...“ su nuorodomis į Antikos autorius žr. Ona Daukšienė, *Motiejiaus Kazimiero Sarbievijaus religinė poezija*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2014, p. 105–118.

Taikli, kupina sąmojo alegorinė 20 epigrama „Nepaprasta sakykla“. Griežtas klebonas, surengęs bado akciją tingiems mokiniams, kuriuos per pačias Velykas užrakino bažnyčioje, o pats, pasistatęs iš lauko pusės kopėčias ir ilgas 4 valandas jiems pamokslavęs pro atvertą langą, užsitarnauja šmaikštaus alegorinio vieno iš priverstų pasninkauti mokinių pasakymo, ištarto epigramos užsklandoje:

„Ne dyvai, kad avidėj marina piemuo bandą,
kuris ne pro duris – pro lango skylę lenda.“

Pasijuokiamą ir iš keliauninko vienuolyno vyresniojo (21 epigrama), kuri sutikę trys kareivėliai už melą, kad jis niekada nesinešiojās nė vieno talerio, „be muilo ir nuskuto, ir nutaisė“. Šis frazeologizmas reiškia, kad jie suprato lobingą vienuolį nesilaikant vieno iš svarbiausių vienuolijos įžadų – neturto, apiplėšė jį, paliko nuogą, be nieko. Ir ne šiaip sau surengė savo teismą ir nubaudė, o pasitelkę įrodymus atskleidė tiesą.

Intelektinio papokštavimo, pasitelkus frazeologizmus ar žinomą sentenciją, galimybės, kaip matysime toliau, gana plačios.

FRAZELOGIJOS SĄMOJIS KONKLUZIJOSE

Dažniausiai žaidžiama tiesiogine ir netiesiogine pasakymo reikšme, įvairiomis frazeologinio junginio, posakio perkūrimo ir atnaujinimo formomis. 39 ketureilyje du kartus pavartojamas pasakymas „ant akių“. Pirmas pašnekovas tą perkeltinės reikšmės posakį vartoja reikšme „griūti visų akivaizdoje, visiems matant, matomoje vietoje“. O antras pašnekovas jį supranta tiesiogine prasme ir džiaugiasi: „Smūgis menkas, – guodžia. – / Nors ant akių kritai, bet liko sveika nosis.“

Panašių, keliančių juoką humoristinių pašmaikštavimų, pasitelkus frazeologiją, ne vienas. Pvz., 22 epigramoje „Padaužų pinklės“ pavartotas pasakymas „į maišą įkišti“, žinomas ir kaip frazeologizmas. Padaužos studentai miesto sargybą geba į maišą įkišti ne tik tiesiogine (jie iš tiesų sargybą apmauna maišu), bet ir perkeltine prasme: ją už nosies vedžioja, įveikia (sudoroja, suriečia, apgauna).

Vykusiai žaidžiama tiesiogine ir perkeltine žinomos frazeologijos reikšme 24 epigrame, kurioje prekeivė, nors ir saugiai laikiusi pinigų kapšą dantyse, padaužų vis vien buvo apgauta ir jo neteko. Štai kaip ji pati sau priekaištauja konkluzijoje:

Reikėjo (namie mąstė) ne kapšą, vargšyte,
tau dantyse – liežuvį už dantų laikyti.

Komediją primenančiame 55 kūrinyje juoką kelia melagio pasigyrimai apie nebūtus turtus, jo pretenzijos neatitinka nei realybės, nei galimybių: asmuo, kuris dėjosi turtingas ir visiems aplinkui pasakojo esąs apsuptas didingos prabangos, iš tikrųjų pasirodė esąs tuščias pagyrų puodas, visiškas skurdžius. Tačiau net rastas gulintis šiauduose, vis tiek iš paskutiniųjų meluoja toliau: „[...] daktarai mat liepę: / „Ką padarysi, sako, jie man dėl sveikatos / prisakė šiaudų guolį pasitiest bematant.“ Taikliai ir sklandžiai suformuluota dviejų eilučių užsklanda: „Nepūsk miglos, Gyrūne, matėm būtį tavo, / ilgai teks laukt giedros tau, tiek prisimelavus.“ Šis autoriaus aforizmas – tai aliuzija į žinomą posakį: „kartą pamelavęs, meluosi ir toliau“, taip pat į frazeologinius posakius apie melagius: „miglą leisti į akis, akis užpilti migla“. Iš minėto aforizmo ir aliuzijų į tuos frazeologizmus ir suformuluota pabaiga.

Ypač dažnai pasitelkiamos dviprasmybės, atsiradusios dėl vieno iš pagrindinių retorikoje tapatybės dėsnio pažeidimo, t. y. dėl minties ir žodžio ar pasakymo neadekvatumo. Štai 57 epigrame įdomiai šnekasi gydytojas su pacientu.

„Na, kaip laikais?“ – paklausė daktaras, kaip pratęs.
Į tai jo pacientas: „Taigi taip, kaip matot.“
O daktaras, viena akim tik matęs, tarė,
pamanęs, kad užuominą ligonis daro:
„Na, jei jautiesi taip, kaip aš matau, brangusis,
tai jau kaput, broleli, tavo vienai pusei.“

28 epigrame ponai, kaip galima suprasti, miestiečiai, gal niekada neregėję kaimo šulinio, klausia: „Ei, berne, šulinio vanduo ar sveikas gerti?“ O šis atsako, kad iš to šulinio „tėvai, seneliai gėrė čia nuo seno, / visi sveiki ir stiprūs amžių nugyveno“. Miestiečiai be galo stebisi:

„Kad kur tave bala! Ilgi kaklai valstiečių,
kad iš gilumo tokio atsigerti siekė?!

Toks nusistebėjimas pabaigoje atitinka aštraus stiliaus epigramos reikalavimus: ramų ir blaivų valstiečio atsakymą netikėtai ir gana efektingai nustelbia nusistebėjimas, kokio skaitytojas jokiū būdu negalėjo tikėtis.

74 ketureilyje sąmojis taip pat slypi darnos nedarnoje. Autorius žaidžia dviprasmišku minčių ir žodžių neadekvatumo principu: girtavimas kunigui, klausančiam išpažinties, didelė krikščionio nuodėmė: „Kiek kartų buvai girtas, broli, išpažinki?!“, o vargšui mirštančiam ligoniui – nebepasiekiamas malonumas, ir jis tiesiai šviesiai atsako:

O! Kad Dievulis būtų man toks maloningas.
Man, Tėve, metai nebe tie ir laikas prastas:
lig smuklės vargšui kaip nueit, kur grašį rasti?“

Tuo pačiu principu sukurtas ir 73 ketureilis, skirtas „neeiliniam nuodėmių išpažintojui“:

Kai mirštančio ligonio kunigas paklausė:
„Ar sąžinės kandis negraužia tau, mieliausias?
Gal nuodėmių turi?“ Ligonis jam atsakė:
„Bus, Tėve, nuodėmių, duok, Dieve, tik sveikatos.“

Tapatumo dėsnio pažeidimą pastebime ir 56 epigramoje. Studentas, susirengęs į kelionę, prašo savo moksladraugio paskolinti „kardą lig pat Vilniaus“, turėdamas galvoje ilgą kelią, kurį teks nukeliauti su tuo kardu. O šis, supratęs, kad bičiuliui reikia labai ilgo kardo, teisinasi:

„Pats Dievas mato, neturiu aš tokio, broli.“
„Niekai, gal nemačiau aš jo virš tavo lovos?“
„Išties, turiu aš kardą, betgi, mano broli,
nesieks jis Vilniaus, kaip tu nori, nė iš tolo.“

Arba štai dviprasmiš prisipažinimas 41 ketureilyje:

Vagis bažnyčių, slunkius, žinomas bastūnas,
ant kaklo su virve galop sučiuptas tūno,
prieš dorą žmonių minią išpažinti ryžtas:
„Už šventąją Bažnyčią aš žengiu ant kryžiaus.“

Tokia vagies išpažintis jo paties akyse daro jį kovotoją didvyrį, vos ne šventą kankinį, o ne apgaviką, bažnyčias apvaginėjusį ir pagaliau pelnytos kartuvių bausmės sulaukusį tinginį bastūną.

ŠMAIKŠTŪS ARGUMENTŲ ATRĖMIMO BŪDAI DIALOGUOSE

Dauguma jau cituotų epigramų parašytos dialogo forma, todėl natūralu, kad jose galima rasti įvairių retorikoje žinomų argumentavimo būdų, kai reikia žaibiškai atremti kito asmens argumentus kalbantis, atsakyti į kaltinimus ar provokacinius, intriguojamuosius klausimus ir tuo įtikinti skaitytoją. Šamojis dažniausiai gimsta iš atsiradusių prieštaravimų, iš nepatikimų argumentų, pagrindimo klaidingumo, iš teiginio turinio nesupratimo.

Keletas dar neminėtų klaidingo argumentavimo būdų, pritaikytų kitoje epigrame. Retorikoje gerai žinomas ydingasis ratas (*circulus vitiosus*), kai argumentas, kuriuo grindžiamas teiginys, taip pat įrodomas tuo pačiu teiginiu, tik kiek kitais žodžiais, kita forma. Toks komiškas savo prigimtimi *circulus vitiosus* itin tinka šamojui. Štai 1-oje epigrame Snaudaliui, besiskundžiančiam ir prašančiam daktaro patarimo, mat jam prabudus „net pusvalandį [...] akis lyg koks šešėlis miego dengia“, daktaras pataria tingumą gydytis... tingumu:

Geresnio patarimo nematau už tokį:

„Kad pripratai po miego snausti dar truputį,
tai gerą pusvalandį pailsėk prabudęs.“

Circulus vitiosus, nors juokingas ir pats savaime, matyt, autoriui nepasirodė pakankamai šmaikštus, ir jis pridėjo ketureilį, kaip pirmosios epigramos tęsinį, skirtą tam pačiam netikšai Snaudaliui, galima sakyti, tobulą akumino pavyzdį:

O jei ir tai netiktų, eiki pas Vulkaną,
galingą kalvį Etnos – didžio ugnies kalno,
jis kaip Jupiteriui te kūju kakton trenkia,
nušvis tau akys, pasipylus žvaigždžių lankui.

Kupinas sąmojo ir šmaikštumo argumento krypties pakeitimo būdas (*retorsio argumenti*), arba bumerangas, kai oponento ginklas atsisuka prieš jį patį. 77 epigrame jis pavartojamas nekorektiškos polemikos kontekste: eretikas kalvinistas, ketindamas apšmeižti ir sugėdinti kataliką, klausia:

„Kam jūsų kunigams, kai sakramentą kelia,
iš užpakalio kelia arnotą berneliai?“

Kataliko, iš anksto nuspėjusio (*anteoccupatio*) klausėjo nedorą mintį, atsakymas žaibiškai atsigręžia prieš kalvinistą, „lyg kuoka šiam per galvą trenkęs“ išradingu ir keliančiu audringą skaitytojo juoką bumerangu:

„Tu nežinai? Man keista! Darom tai dėl jūsų,
kuriems nuo sakramento akys žlibos būsią.
Į jį mes akimis ir širdžia žiūrime tyra,
su jo pakėlimu mintim ir patys kylam,
o jums, kuriems ta šventenybė – piktas niekis,
jie arnotą ir kelia: ten geriau žiūrėkit.“

50 epigrame „etatinis“ atminų poemų giedotojas Aufidijus žadina gailestį, giria, šlovina mirusįjį, bet patyręs, kad iš to giedojimo mažokas uždarbis, gviešdamasis prisikimšti kapšą, taip įsijaučia, kad pradeda kurti ir giedoti atminų giesmes sveikiems turtuoliams. Šie apkaltino poetą, kad išankstinėmis raudomis nešąs jiems nelaimės ir artinas mirtį, o giesmių kūrėjas teisme atrėmė jų kaltinimus savo naudai (*conciliatio*) juoką keliančiu minėtu argumentų krypties pakeitimo būdu (*retorsio argumenti*):

„Argi nusidedu aš, numatęs, kas reikia, iš anksto,
o ne tada, kai jau teks giesmes prie kapo raudot:
ar apie laidotuves man praneškit laiku jūs savąsias,
arba šykštėkit mažiau, jei tik bus vertos, eilėms.“

Komiškoms epigramoms tinka ir tariamas pritarimas (*concessio*), susijęs su ironija, apsimetimu, kai vienas pašnekovas tarsi priima kito žodžius, pritaria jam, kad po to pasakytų apie jį, ką galvoja, nors dažniausiai ne tiesiai, o dviprasmiškai, metaforiškai (gali suprasti kaip nori). Kai toks 66 epigramos Nenauda (duota pavardė rodo, kad tai nenaudėlis, prasižengėlis, matyt, neišvengsiantis kartuvių bausmės) stenėjo ir vis skundėsi daktarui, kad esąs baisus ligonis, negalįs „nei gulėt, nei eiti, nei stovėti, nei sėdėti“, daktaras su potekste šmaikščiai atsakė: „Še tau, beviltiška, tiktai karoti lieka.“

16 epigrame į vieno pono priekaištą kitam už tai, kad pirmasis jam „įbrukęs“ tarną, o šis mirė vos patarnavęs, antrasis atsako vertu tokio priekaišto apsimesti- niu ironišku nusistebėjimu, tarsi mirtis – tai išdaiga, pokštas, kurį galima iškrėsti:

„Ai, vai, kaip greit nusigalavo jis pas kitą,
man taip ilgai tarnavęs, neiškrėtė šito.“

RETORINIŲ FIGŪRŲ SVARBA

Alegorija iš dažniau vartojamų retorinių figūrų minėtina pirmiausia (prisimin- kime minėtas epigramas apie tuščiakalbį: „Iš tuščio tau į kiaurą žodžių marios teka“ arba apie griežtą kleboną, bažnyčioj užrakinusį nepklusnius mokinius ir privertęs juos išklaudyti ilgiausią pamokslą: „Ne dyvai, kad avidėj marina piemuo bandą...“). 29 epigrame įsimena alegorinis tėvo ir sūnaus palaidūno dialogas. Abu pašnekovai puikiai susišneka, supranta vienas kitą. Kai tėvas už apleistą mokslą, vėjais paleistas knygas pagrasina sūnui švaistūnui jas atspaus- dinti rimbu ant jo paties odos, šis ta pačia alegorine maniera nuolankiai dėkoja tėvui, tardamas, kad tokia didžiai vertinga paguoda (aiški ironija) „netilps ant nugaros: ten gyvos knygos žodžių“.

Kartu su alegorija šmaikštumui ir gyvumui ypač gerai talkina figūros, ku- riančios žodžių žaismą (*lusus verborum*). Iš jų minėtinos 52, 81, 82, 95, 108, 109 epigramos. 52 epigrame garsia alegorine sentencija priekaištaujama pagyrūnui, teršiančiam lotynų kalbą:

„Lanką, kol lenkias, lenkiu“, – tu giries, bet verčiau išlemenki:
„Vis nuklystu į lankas“, gautum daugiau pagailos.

Šalia atsidūrę žodžiai „lankas“ ir „į lankas“ – nors ir skamba kaip giminiški, bet tiek nutolę, kad šiame kontekste tampa antonimais: „lenkti lanką“ galima galia, stiprumu, meistriškumu, o „nuklysti į lankas“ atvirkščiai, reiškia silpnumą, negabumą, niekų šnekėjimą. Lotyniškame dviejų eilučių kūrinyje išlaikytos pagrindinės epigramos savybės: *brevitas*, *venustas* ir *argutia*, girdimas nepriekaištingas ritmas ir darnus *suavitas*. Lingvistinis pokštas ir drauge efektingas pamokymas netikėliui pagyrūnui gimsta iš kalambūro ir kitų retorinių žaismo figūrų.

Lusus verborum tinka dialoguose, kai reikia šmaikščiai atsikirsti. Tipiškas šiuo požiūriu skurdaus ligonio kareivio ir kunigo pokalbis 37 epigrame. Kunigas, iš pradžių guodęs kareivį: „Viešpats, mano pone, / savuosius ir draugus, ir mylimus globoja“, vietoje padėkos gauna nelauktai skaudų atkirtį:

Kareivis jam: „Nekeista, kad tokių taip reta,
kurie norėtų būti iš draugų jo rato.“
Įpykęs šis: „Še tau, broleli mano! Matom,
tiek grašis, tiek širdy Tau Viešpats – svečias retas.“

Žodžių žaismą kartu su paronomazija, sinonimija, poliptotonu, aliuzija padeda kurti ir etimologinė figūra – autorių pritaikytos pravardinės kilmės veikėjų pavardės. Epigramose veikia Snaudalius, Nenauda, Migonis, Gyrūnas ir kiti personažai. Štai 81 ir 82, 83, 84 epigramose „šnarpsčia, parpia, knarkia“ (sinonimijos figūra) Apkaušius, kurio „nuo gėralo galva apkaušus“, o „kiaušas kietas“, jam „ąsotis – galvoj, po galva ir galva – ąsoty“. 95 epigramos veikėjas Kvaišius, apie kurį autorius sako: „Iš kvaišų esi, Kvaišiau, kvaišiausias“ (pas-tarosiose epigramose žaidžiama poliptotono figūra).

Visas epigramų pluoštas baigiamas tokia 109 epigrama:

Jei mano juokelius už nuodėmes dar barat,
gana jie nubausti ir taip: prieš laiką karo²⁸.

Dvieilio mintį galima suprasti dvejopai: autorius nemaloniai nusiteikusiam kritikui, amžinai viskuo nepatenkintam pavyduoliui, sako, kad jau per vėlu kelti tų kūrinėlių trūkumus, nes jie, viešai iškabinti atskirais lapais, jau ir taip atiduoti skaitytojų teismui, antra vertus, galima suprasti ir perkeltine reikšme,

²⁸ Orig.: *wiszq* nuo *wisieć* – „karoti, kaboti“.

kad tie kūriniai, net nesulaukę laiko teismo (prieš laiką), ganėtinai sunkiai nubausti – jau pakarti karo.

IŠVADOS

Kražių autorių jėzuitų epigramos parodo, kad trumpų „juokelių“ kūrimas reikalauja pačių rimčiausių dalykų: visų kanoninių retorikos teorijos dalių išmanymo, skirtingų iškalbos žanrų struktūros ir stiliaus, argumentavimo būdų pažinimo, erudicijos, apsiskaitymo, etinės ir estetinės kultūros bei gebėjimo eiliuoti. Pati epigramos teorija neturi griežtai apsibrėžtos autonomijos. Toje mažiausioje ir vienoje sunkiausių retorikos formų atsispindi platus retorikos teorijos laukas, įvairių iškalbos rūšių, pagrindinių jos funkcijų, įvairiausių argumentavimo būdų ir eiliavimo schemų panaudojimas.

Aštriam sąmojo užkulniui tinka įvairios retorinės priemonės, iš jų pavartotos dažniausiai: alegorija, paradoksas, dviprasmybė, hiperbolė, litotė, kontrastas, antifrazė, oksimoronas, paronomazija, poliptotonas, aliuzija, kalambūras. Šiomis retorinėmis figūromis autoriai realizuoja sąmojo programos dalį, jomis pasiekia išsikeltus tikslus.

Sąmoju ir šmaikštumui išgauti studentai pasinaudoja ir retorikos teorijoje gerais žinomais argumentavimo būdais: argumento krypties pakeitimo būdu (*retorsio argumenti*), arba bumerangu, kai pašnekovo ginklas atsisuka prieš jį patį, tariamu pritarimu (*concessio*), ydinguoju ratu (*circulus vitiosus*), nuspėjimu iš anksto (*anteoccupatio*). Dažnai pasitelkiamos dviprasmybės, atsiradusios dėl vieno iš pagrindinių retorikoje tapatybės dėsnio pažeidimo, t. y. dėl minties ir žodžio ar pasakymo neadekvatumo.

Epigramų tekstai atlieka daugybę retorinių funkcijų. Autoriai geba ne tik prajuokinti, sukurti linksmą klausytojų ar skaitytojų nuotaiką. Jie geba įtikinti (*persuadere*), sužavėti išmintinga sentenciška mintimi, daryti estetinį poveikį, teikti pasigėrėjimą (*delectare*), priblokšti, nustebinti (*admirare*) šmaikščiu ir žaibišku atsikirtimu dialoguose, iškrėstu efektingu pokštu, komiška nederms derme. Be išvardytų funkcijų²⁹, epigramos moraliai pamoko (*docere*) skaitytoją, tarsi sakytų: *ridendo verum dicimus* („juokaudami pasakome tiesą“).

²⁹ Plg. su viešųjų kalbų funkcijomis tų pačių studentų jėzuitų darbuose: Živilė Nedzinskaitė, „1695 m. Kražių rankraščio kultūrinis kontekstas ir reikšmė“, p. 23.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- ANTANAVIČIUS DARIUS, „1695 m. Kražių rankraščio autorių biogramos“, in: *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 29–38.
- DAUKŠIENĖ ONA, *Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus religinė poezija*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2014.
- KOCHANOWSKI JAN, *Dzieła wszystkie*, t. 1–2, opracował Julian Krzyżanowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1967.
- KOCHANOWSKI JAN, *Fraszki*, opracował Janusz Pelc, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 2008.
- KOŽENIAUSKIENĖ REGINA, *XVI–XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, Vilnius: Mokslas, 1990.
- MARTIALIS MARCUS VALERIUS, *Epigramos*, vertė Aleksandra Teresė Veličkienė, Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „Epigramos dėstymo modelis XVII–XVIII amžiaus LDK jėzuitų kolegijose“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 26, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, p. 213–241.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „1695 m. Kražių rankraščio kultūrinis kontekstas ir reikšmė“, in: *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 9–28.
- NOWASZCZUK JAROSŁAW, *Difficillimum poematis genus: jezuicka teoria epigramatu*, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013.
- NOWASZCZUK JAROSŁAW, „Epigramat – kontrowersje genologiczne“, in: *Teksty drugiej. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*, 2019, Nr. 2, Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2019.
- PATIEJŪNIENĖ EGLĖ, *Brevitas ornata: Māžosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- ULČINAITĖ EUGENIJA, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku. Próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984.
- ULČINAITĖ EUGENIJA, „Koncepto teorija XVII a. retorikos moksle“, in: *Literatūra*, 1992, t. 34 (3), p. 13–20.
- ULČINAITĖ EUGENIJA, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
- VAŠKELIENĖ ASTA, *XVIII amžiaus Lietuvos lotyniškoji proginė literatūra: genologiniai aspektai*, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas, 2012.
- ZIOMEK JERZY, *Retoryka opisowa*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1990.

The Seasoning of Wit in the Epigrams by the Jesuits of Kražiai

Summary

Juvenes ridentes is an apt description for the students that studied at Kražiai Jesuit College in the seventeenth century and were the authors of the final papers in the class of rhetoric. This article deals with epigrams, one of the tasks they had to complete. The authors, who wrote 112 epigrams in Polish and Latin, refer to their work as *uczciwe żarty*, that is, respectful wit or, metaphorically, the seasoning with which they hope to add flavour to the bland dishes of fasting. The Jesuits of Kražiai indisputably continue the so-called Martial's tradition of epigrams. They were also strongly influenced by prominent local Polish and Lithuanian poets of later times, such as Matthias Casimirus Sarbievius with his theory of conceit and the irresistible example of the epigrams (*Fraszki*) by Jan Kochanowski, 'the heart of Polish poetry'.

The genre of the epigram does not have a strictly delineated exclusively characteristic autonomy. This form of rhetoric, which is the smallest and one of the hardest, reflects the broad field of the use of the theory of general rhetoric, various types of oratory and its main functions, a multitude of rhetoric figures and ways of argumentation, and patterns of versification.

As the content of the epigrams by the Jesuit students shows, the immense variety of themes encompasses a myriad of the most unexpected everyday situations. In rhetoric, the possibilities of creating intellectual wit are plentiful. The students are capable of a lively use of pun, ambiguity, the vicious circle, boomerang, the ways of changing the direction of an argument, and of the play between the literal and figurative meanings of a saying. Epigrams perform all main functions mentioned in the theory of rhetoric. Their most talented authors can persuade (*persuadere*), achieve an aesthetical impact, enthrall, provide admiration (*delectare*), and surprise (*admirare*). The laconic epigrams that end in moral edification in the form of a witty and fluent original maxim are especially memorable.

KEYWORDS: epigram; brevity; conceit; humour and wit; exposition; conclusion; acumen; ambiguity; boomerang; rhetoric figures; rhetoric functions.

Gauta 2020 01 29

Priimta 2020 04 18